International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol. 6 No. 18 **March - April - 2025**

कृषी विकासात प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेचे महत्व

शुभम रेवणशेटे[1], प्रा. डॉ. प्रतिभा स. काळमेघ[2]
[1] *संशोधक विद्यार्थी*
[2] *मार्गदर्शक*

Corresponding Author – शुभम रेवणशेटे
DOI - 10.5281/zenodo.15251041

प्रस्तावना :

प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना (PMFBY) ही भारत सरकार द्वारा कृषी क्षेत्रात सुधारणा आणि शेतकऱ्यांचे संरक्षण करण्यासाठी सुरू करण्यात आलेली एक महत्वाची योजना आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांसाठी योग्य विमा कवच पुरवणे आहे, ज्यामुळे नैसर्गिक आपत्ती, कीड किंवा इतर प्रकारच्या संकटांमुळे होणाऱ्या नुकसानापासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण होऊ शकेल.

पिक विमा म्हणजे काय ?

पिक विमा योजनेच्या अंतर्गत शेतकऱ्यांना पिकांच्या नुकसानाच्या आधारे आर्थिक मदत दिली जाते. या मदतीमुळे शेतकऱ्यांना आपत्कालीन परिस्थितींमध्ये आर्थिक मदत केल्या जाते .या योजनेचा लाभ खरीप, रबी आणि इतर पिकांवरील नुकसानांसाठी घेता येतो. शेतकऱ्यांना आपल्या पिकांचा विमा करण्यासाठी कमी दरातील प्रीमियम भरणे आवश्यक असते. सरकार शेतकऱ्यांसाठी विमा प्रीमियमचा एक मोठा हिस्सा भरते. विमा कवच घेण्याची प्रक्रिया साधी आणि त्वरित केली जाते. शेतकऱ्यांना ऑनलाईन किंवा गावस्तरीय केंद्रांवर जाऊन विमा घेता येतो.ज्यांना बँक किंवा वित्तीय संस्थांकडून कर्ज मिळाले आहे, त्यांना या योजनेत भाग घेणं अनिवार्य आहे.

शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी संबंधित बँकेच्या शाखेत किंवा कृषी विभागाच्या कार्यालयात फॉर्म भरावा लागतो.

शेतकऱ्यांना किमान प्रीमियम भरावा लागतो. सरकार त्यात सबसिडी देऊन शेतकऱ्यांना मदत करते. शेतकऱ्यांना आधार कार्ड, बँक खाती आणि इतर संबंधित कागदपत्रे आवश्यक असतात.

खरीप, रबी, फळे आणि भाजीपाला पिके यांचा समावेश या योजनेत आहे.

भारतातील पिक विमा योजनेचा इतिहास :

सन १९८५ साली राजीव गांधी पंतप्रधान असताना केंद्र सरकारने देशातील शेतकऱ्यांसाठी पहिली पिक विमा योजना सुरू केली. यानंतर सन १९९९ साली एन.डी.ए. सरकारने 'राष्ट्रीय कृषी विमा योजना' (National Agricultural Insurance Scheme) लागू केली. या योजनेनुसार नैसर्गिक आपत्तीपासून शेती उत्पादन संरक्षणासाठी विमा काढण्यात येत असला तरी या योजनेत सर्व पिकांचा समावेश करण्यात आला नव्हता.

यानंतर सन २००४ नंतर पुन्हा सत्तेत आलेल्या काँग्रेस शासनाने काही बदलासह ही योजना चालू ठेवली होती. खरीप हंगात २०१६ करिता महाराष्ट्र राज्याच्या सर्व जिल्ह्यात पंतप्रधान पिक विमा योजना

राबविण्यात येत आहे. या योजनेतून शेतकऱ्यांचे आर्थिक मनोधैर्य उंचावेल असे देशाचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी म्हटले होते.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या अध्यक्षतेखाली केंद्रीय मंत्रीमंडळाच्या बैठकीत केंद्र सरकारने १३ जानेवारी २०१६ रोजी प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेस मंजुरी दिली. या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी संपूर्ण राज्यामध्ये एकच विमा कंपनी राहणार असून इतर खाजगी विमा कंपन्या ह्या 'भारतीय कृषी विमा कंपनी (Agricultural Insurance Company of India)' शी संलग्न करण्यात आल्या आहेत. पंतप्रधान पिक विमा केवळ 'उत्पन्न व उत्पन्नातील घट' एवढ्या पुरताच मर्यादित नसून पीक काढणीनंतर पिकाचे झालेले नुकसान, तसेच चक्री वादळे, भुस्खलन, बिगर मोसमी पाऊस इ. स्थानिक पातळीवरील आपत्तीपासूनच्या संरक्षणासाठीही हा विमा उपलब्ध करण्यात येणार आहे. पिकाच्या नुकसानीची स्थिती जाणून घेवून विम्याच्या रक्कमेवर हक्क सांगण्याची प्रक्रिया जलद व्हावी यासाठी संवेदन तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येणार आहे. ही विमा योजना सर्व शेतकऱ्यांसाठी खुली आहे, मात्र कोणावरही बंधनकारक नाही.

या योजनेचा उद्देश शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांच्या असामान्य परिस्थितीतील नुकसानांपासून संरक्षण करणे आणि त्यांना नुकसान भरपाई देणे होता.या योजनेमध्ये शेतकऱ्यांना कमी प्रीमियम दरामध्ये पिकांना विमा सुविधा देण्यात आली.

प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेत सरकार शेतकऱ्यांना प्रीमियम वर सबसिडी देते. शेतकऱ्यांना केवळ 2% प्रीमियम (खरीप पिकांसाठी) आणि 1.5% (रबी पिकांसाठी) भरावा लागतो, बाकीचा खर्च सरकार उचलते.

नवीन सुधारणा :

शेतकऱ्यांची माहिती आधार कार्डशी जोडली जात असल्यामुळे योजनेचा फायदा शेतकऱ्यांना मिळविण्यात अधिक सुलभता आली. तसेच, योजनेच्या अंमलबजावणीमध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला.

योजनेचे सुधारणा आणि विस्तार:

2018 मध्ये, पंतप्रधान मोदींनी योजनेच्या कार्यप्रणालीमध्ये सुधारणा केली. शेतकऱ्यांना जास्ताधिक नुकसान झाल्यावर बीमा दावा मिळविण्यासाठी अधिक पारदर्शकता आणि सुलभ प्रक्रिया सुरु केली.

योजनेत धान्य, तूप, मसाले व फळांसारख्या विविध पिकांचे समावेश करण्यात आला. योजनेत बीमा दावे मिळविण्याच्या प्रक्रियेत सुधारणा करण्यात आली. शेतकऱ्यांना त्यांचे नुकसान पुरवठा करून शासनातून दावे प्राप्त होऊ लागले.

या योजनेमुळे शेतकऱ्यांच्या कृषी उत्पादनामध्ये सुधारणा झाली आहे. शेतकऱ्यांना पीकवाढीसाठी सुरक्षितता आणि आर्थिक आधार मिळाल्यामुळे ते कृषी क्षेत्रात अधिक उत्पादक होऊ शकले.

प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेची महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये:

कवचासाठी सर्व पिकांचा समावेश: या योजनेत सर्व प्रमुख कृषी पिकांचा समावेश केला जातो. यामध्ये तांदूळ, गहू, भाजीपाला, फळे, तेलबियांसारख्या अनेक पिकांचा समावेश आहे.

उच्चतम तंत्रज्ञानाचा वापर: या योजनेत उपग्रह डेटा, ड्रोन, आणि ग्रामीण माहिती केंद्रे यांचा वापर करून शेतकऱ्यांना नुकसानाची माहिती वेळेत दिली जाते.

वाढती लोकप्रियता: प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना देशभरातील लाखो शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचली असून, ती शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत आणि सुरक्षितता प्रदान करणारी एक प्रभावी योजना बनली आहे.

प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेचे प्रकार :

1. समर्पित कवच योजना (Comprehensive Cover)

- **व्याख्या**: ही सर्वसमावेशक कवच योजना आहे ज्यात शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकाच्या विविध प्रकारच्या नुकसानीपासून संरक्षण दिले जाते. यामध्ये नैसर्गिक आपत्ती, कीड किंवा रोगांमुळे होणाऱ्या नुकसानांचा समावेश होतो.
- **फायदे**: यामध्ये पिकांचे उत्पादन नुकसान, यांत्रिक किंवा पर्यावरणीय अपघात, तसेच जलवायु बदलांमुळे होणारे नुकसान यांचा समावेश होतो. शेतकऱ्यांना सरकारकडून मदत मिळवण्याची शक्यता अधिक आहे.

उदाहरण: खरीप आणि रबी पिके यांसाठी ह्याच कवचाचा वापर केला जातो.

2. आंशिक कवच योजना (Localized Risk Cover):

- **व्याख्या**: या योजनेमध्ये विशिष्ट भागातील फसलामध्ये होणारे नुकसान कव्हर केले जाते, म्हणजेच जेव्हा काही भागात कमी पाऊस किंवा कोणत्याही इतर नैसर्गिक घटकांमुळे नुकसान होईल तेव्हा ते कव्हर होते.
- **फायदे**: शेतकऱ्यांना त्यांच्या स्थानिक वातावरणाशी संबंधित जोखीम कमी करणे अधिक सोपे होते. विशिष्ट क्षेत्रीय फळे, भाजीपाला आणि इतर पिकांसाठी हा प्रकार फायदेशीर ठरतो.

3. आर्थिक मदत योजना (Insurance for Post-Harvest Losses):

- **व्याख्या**: या योजनेअंतर्गत, पिकांची वसुली झाल्यानंतर साठवणूक करताना किंवा विक्रीच्या प्रक्रियेत होणारे नुकसान कव्हर होते. पिके साठवले जात असताना किंवा विकली जात असताना अचानक होणारे नुकसान (जसे की खराब हवामानामुळे नुकसान) याला कव्हर केले जाते.
- **फायदे**: शेतकऱ्यांना पिकांच्या विक्री प्रक्रियेत होणारे नुकसान व त्यानंतर होणाऱ्या भांडवली नुकसानासाठी संरक्षण मिळते. पिकांच्या साठवणुकीमध्ये होणारी हानी (जसे की साठवणूक किंवा वाहतूकमध्ये) कव्हर केली जाते.

4. माझे कृषी बीमा योजना (Customized Agriculture Insurance):

- **व्याख्या**: यामध्ये शेतकऱ्यांसाठी विशेष बीमा योजना तयार केली जाते. ह्या योजनेमध्ये शेतकऱ्याच्या विशिष्ट आवश्यकता आणि पिकाच्या प्रकारानुसार बीमा कवर करता येते. यामध्ये शेतकऱ्यांना अधिक लवचिकता मिळते.
- **फायदे**: शेतकऱ्याच्या विविध पर्यावरणीय आणि कृषी घटकांसाठी योजनेत कस्टमाइज्ड बीमा सुविधा उपलब्ध असते. शेतकऱ्याला त्यांच्या स्थानिक परिस्थितीचे आणि पर्यावरणाचे विश्लेषण करून कवच घेतले जाते.

5. योजना जोखीम संरक्षण (Risk Coverage in Case of Extreme Weather Events):

- **व्याख्या**: या योजनेमध्ये अत्यंत वाईट हवामान स्थितीमुळे होणारे नुकसान कव्हर केले जाते. उदाहरणार्थ, दुष्काळ, पूर, वादळ इत्यादी प्रकारच्या आपत्तींमुळे होणारे नुकसान.
- **फायदे**: अत्यधिक हवामान बदलांमुळे शेतकऱ्यांना होणारे नुकसान थोड्या प्रमाणात कमी करण्यासाठी मदत मिळते.

प्रधानमंत्री पीक विमा योजना (PMFBY) अंतर्गत महाराष्ट्रात खालील पिकांचा समावेश

खरीप हंगाम	रब्बी हंगामात	वार्षिक आणि बागायती पिके
भात (तांदूळ) मका ज्वारी बाजरी तूर (अरहर) उडीद मूग सोयाबीन मूग कापूस	गहू हरभरा ज्वारी बार्ली (जौ)	ऊस (विकसित स्वरूपातील) केळी संत्री मोसंबी द्राक्ष डाळिंब

ही पिके नैसर्गिक आपत्ती, कीड, रोग व हवामानातील प्रतिकूल बदलांमुळे होणाऱ्या नुकसानीपासून संरक्षणासाठी या योजनेत समाविष्ट आहेत

प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेतील त्रुटी:

१. भरपाई उशिराने मिळणे: नुकसान भरपाई मिळण्यास अनेकदा विलंब होतो, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो. विमा कंपनी आणि प्रशासनामधील समन्वयाचा अभाव यामुळे वेळेत मदत पोहोचत नाही.

२. सर्वेक्षण आणि मूल्यांकनातील त्रुटी: पीक नुकसानीचे सर्वेक्षण करण्यासाठी विमा कंपन्या कंत्राटी व्यक्ती कामावर ठेऊन केले जाते. त्यामुळे सर्वेक्षण योग्य प्रकारे होत नाही आणि या मध्ये मोठ्या प्रमाणात गैरप्रकार वाढला आहे. नुकसान झालेल्या शेतकऱ्याला कमी रक्कम मिळते व गैर प्रकार करून सर्वेक्षण करून काही लोकांना जास्त रक्कम मिळते.

३. अपुऱ्या माहितीमुळे गैरसमज:

- अनेक शेतकऱ्यांना या योजनेबद्दल संपूर्ण माहिती मिळत नाही. विम्याचे नियम,
- प्रीमियम दर आणि भरपाई प्रक्रिया याबाबत जागरूकता कमी आहे.

४. विमा कव्हरमध्ये मर्यादा:

- केवळ निवडलेली काही पिकेच विमा योजनेखाली कव्हर केली जातात.
- प्रगत आणि मिश्र शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांना या योजनेचा फायदा मर्यादित मिळतो.

५. तांत्रिक अडचणी:

- ऑनलाईन अर्ज प्रक्रिया अनेक शेतकऱ्यांना अवघड जाते.
- इटरनेट सुविधा नसलेल्या ग्रामीण भागात अर्ज करणे कठीण होते.

६. विमा कंपनींच्या अडचणी:

- काही वेळा विमा कंपन्या नुकसान भरपाई देण्यास टाळाटाळ करतात.
- विमा कंपन्या फक्त नफा कमावण्यावर भर देतात आणि शेतकऱ्यांचे हित बाजूला राहते.

७. जबाबदारी निश्चितीचा अभाव: नुकसान भरपाईसाठी जबाबदार कोण – कृषी विभाग की विमा कंपनी – याबाबत स्पष्टता नसल्यामुळे प्रक्रिया लांबते.

पिक विमा योजनेचे मूल्यमापन :

एकंदरीत पिक विमा योजना शेतकऱ्यासाठी एक वरदान ठरत आहे. विमा योजनेत लाखो शेतकरी सहभागी होत आहे शासन अनुदान मुले प्रिमिअम दर खूप कमी राहतो ज्यामुळे लहान व सीमांत शेतकऱ्यांना

लाभ होत आहे.नवीन तंत्रज्ञान आणि आणि सुविधा मुळे सर्व शेतकऱ्यांपर्यंत योजना पोहचत आहे

सरकारने डिजिटल प्रणाली, उपग्रह तंत्रज्ञान आणि तक्रार निवारण प्रणालीला अधिक प्रभावी करण्यावर भर दिला आहे. पिकांच्या नुकसानीचा अंदाज लावण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवला जात आहे. अर्ज प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि गतीसाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अधिक वापर करून योजना यशस्वी करण्याचे लक्ष ठेवायला पाहिजे.नुकसान भरपाई तातडीने जमा करण्याची गरज आहे त्यामुळे विमा कंपनीला वेळेची मर्यादा घालून द्यायला हवी. ग्रामीण भागात शेतकरी जागरूकता अभियान घेऊन योजनेविषयी माहिती पोहोचवणे. जर हे मुद्दे सोडवले तर प्रधानमंत्री पीक विमा योजना अधिक प्रभावी ठरू शकते आणि शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष फायदा मिळू शकतो.

संदर्भ सूची :

1. डॉ. कर अमित, कृषी अर्थशास्त्र में अनुसंधान व शिक्षा के पचास वर्ष, संदर्भग्रंथ.
2. डॉ.नारखेडे व्ही.बी., डॉ. पाटील ए.एन., कृषी अर्थशास्त्र, अर्थव पब्लिकेशन, जळगाव, २०१५.
3. योजना, लोकराज्य, ॲग्रोवन, कृषी विज्ञान मासिके.
4. https//www.agree.gov.in
5. www.agreetrust.org
6. www.mahaagree.com
7. www.marathimati.net